

جاویدان‌خرد، شماره ۳۷، بهار و تابستان ۱۳۹۹، صفحات ۵- ۳۴

«فنّ سماع طبیعی» الشفاء ارزیابی وضع کنونی تصحیح متن و چشم‌انداز آینده

محمد جواد اسماعیلی*

چکیده

بیش از صد سال از انتشار جمله‌های طبیعیات و الهیات *الشفاء*، دانشنامه مشهور فلسفی ابن سینا، در مطبعه دارالفنون در تهران می‌گذرد. این اثر دو جلدی که به ویراست «چاپ سنگی طهران» نامبردار است، سنگ‌بنایی مهم در عرصه ابن سینا پژوهی در منابع عربی باید قلمداد گردد. این اثر التفات به کتاب *الشفاء* را در سطح ملی و بین‌المللی فزونی بخشید. در ایران قریب به نیم قرن پس از نشر آن، سه فنّ نخست طبیعیات *الشفاء* به همت محمد علی فروغی (۱۳۲۱-۱۲۹۴) به فارسی ترجمه شد. انتشار همین ترجمه بود که میرزا مهدی مدرس آشتیانی (۱۳۳۲-۱۲۶۸) را بر آن داشت تا مناقشات خود را به تفصیل ناظر به ترجمه کتاب از منظر متن شناسی و فلسفی بیان کند. بیرون از ایران، فنّ سماع طبیعی *الشفاء* به ترتیب در چهار کشور مصر، لبنان، ترکیه و آمریکا نشر یافت و قلمرو پژوهش در باب طبیعت شناسی ابن سینا در سطح جهانی گسترده‌تر شد. در این میان، چاپ قاهره (که در اوایل دهه ۱۹۵۰ میلادی انتشارش آغاز شد) در کنار چاپ سنگی طهران تأثیری شگرف بر پژوهشگران سنت ابن سینا پژوهی مبتنی بر منابع عربی پدید آورد که تا آن روزگار عمدتاً از سنت ابن سینا پژوهی لاتینی که قدمتی نهصد ساله داشت آگاهی نداشتند و نیز تمایلی بدان ابراز نمی‌کردند. بر پایه تصحیح‌های امروزی متن عربی و مطالعات و ترجمه‌های مبتنی بر آن متن، می‌توان گفت که ابن سینا حقیقتاً پس از تأثیر شگرفی که بر اروپا در سده‌های میانه و رنسانس داشته است، دیگر بار، جهانی شد. در این نوشتار ابتدا منابع مرتبط با نسخه شناسی فنّ سماع طبیعی *الشفاء* را بررسی خواهیم کرد. در بخش

* عضو هیأت علمی مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران. رایانامه: esmaeili@irip.ac.ir

تاریخ پذیرش: ۱۳۹۹/۵/۲

تاریخ ارسال: ۱۳۹۹/۴/۲۳

دوم، پنج تصحیح موجود از این کتاب را از نظر نحوه انتخاب نسخه‌های پراکنده در جهان، ارزیابی خواهم کرد.

کلیدواژه‌ها: ابن سینا، الشفاء، فن سماع طبیعی، نسخه‌شناسی، روش تصحیح متن.

۱. درآمد: الشفاء و «فن سماع طبیعی» در سیاق فلسفی و تاریخی

کتاب الشفاء^۱ ابن سینا دانشنامه‌ای است فلسفی شامل دانش‌های منطق، طبیعیات، ریاضیات و الهیات. ابن سینا این چهار دانش را با تعبیر «جمله» در کتاب الشفاء از یکدیگر متمایز کرده است. هر جمله را نیز دارای شماری فن نامیده است و در مجموع بیست و دو فن را شامل می‌گردد: منطق دارای نه فن، طبیعیات دارای هشت فن، ریاضیات دارای چهار فن و الهیات دارای یک فن. هر فن دارای شماری مقاله و هر مقاله دارای شماری فصل است. آنچه جالب توجه است این است که الهیات، فن سیزدهم شمرده شده است و بر پایه ترتیب فنون می‌بایست فن بیست و دوم شمرده می‌شد. محمل نیکویی که می‌توان برای این ترتیب قلمداد کرد این است که جمله منطق با فنون نه‌گانه‌اش همگی به عنوان دانش ابزاری لحاظ شده باشد و در نتیجه الهیات سیزدهمین فن از فنون دانش‌های کتاب الشفاء لحاظ شده است.

در هر صورت، آنچه در اینجا بایسته بررسی است نخستین فن از فنون طبیعیات است که فن سماع طبیعی نام دارد و دارای چهار مقاله است: مقاله اول: پانزده فصل، مقاله دوم: سیزده فصل، مقاله سوم: چهارده فصل، و مقاله چهارم: پانزده فصل و در مجموع دارای پنجاه و هفت فصل است. مباحثی که در این کتاب مطرح شده عبارت است از مبادی، طبیعت، حرکت، مکان، زمان، نامتناهی و خلاء که عمدتاً با مباحث کتاب سماع طبیعی (طبیعیات) ارسطو هماهنگی دارد جز اینکه کتاب ارسطو دارای هشت مقاله است و در مجموع دارای هفتاد و یک فصل است. باید اشاره کرد که سماع طبیعی^۲ ترجمه‌ای است از همان عنوان کتاب ارسطو در باب طبیعیات. این تعبیر ارسطویی با آنچه اندیشمندان پیش از وی به کار می‌بردند تفاوت داشت. تفاوت آن از این جهت است که پیش از ارسطو آثار مربوط به طبیعت‌شناسی با عنوان درباره طبیعت^۳ نام‌گذاری شده بود و ارسطو با به کار بستن تعبیر سماع طبیعی به جای درباره طبیعت راه خود را از پیشینیان متمایز می‌کند. پیشینیان ارسطو بیشتر طبیعت را روایت

می‌کردند حال آنکه ارسطو ضمن شنیدن سخنان آنها در باب طبیعت، به ارزیابی انتقادی سخنان آنها نیز پرداخته است.

ویژگی برجسته فنّ سماع طبیعی ابن سینا این است که آنچه در سنت تفسیری طبیعیات ارسطو در قرون متمادی در منابع یونانی مطرح شده و به عربی ترجمه شده است، مطمح نظر ابن سینا قرار گرفته است. موارد بسیاری را در فنّ سماع طبیعی می‌توان یافت که ابن سینا به ارزیابی سخنان معتبر یا نامعتبر در یک بحث می‌پردازد بی‌آنکه به صاحبان آن سخنان اشاره کند. به نظر می‌رسد که ابن سینا این شیوه را از آن جهت به کار بسته است تا فراگیرنده دانش طبیعت به رأی مورد بحث التفات داشته باشد و نه صاحب رأی. البته امروزه کوشش برای شناسایی صاحبان این آراء از این جهت دارای ارزش شمرده می‌شود تا اولاً میان آن سخنان و ارزیابی ابن سینا از آن سخنان پیوندی برقرار شود و ثانیاً التفات به سیاق فلسفی و تاریخی بحث، به شناخت بهتر عللی که موجب پدیدآمدن آن سخنان شده است، کمک کند. برخی از این کوشش‌ها را می‌توان در پژوهش مفصل آندریاس لمر در این خصوص پی گرفت که ما را به سنت تفسیری یونانی طبیعیات ارسطو و نیز مترجمان بغدادی آن آثار راهنمایی می‌کند.^۴

کتاب الشفاء همواره نظر اهل فضل را به خود جلب کرده است. نسخه‌های پر شمار از این اثر در کتابخانه‌های جهان پراکنده است و شمار دقیق آنها به برر سی گسترده‌تر نیاز دارد. هم پژوهشگرانی که به منابع زبان عربی احاطه دارند و هم پژوهشگرانی که از منابع زبان لاتینی بهره می‌گیرند، به این کتاب التفات کرده‌اند و حتی ترجمه لاتینی را سودمند در تصحیح متن عربی دانسته‌اند.^۵ البته باید خاطر نشان کرد که پس از تصحیح امروزی این اثر در قرن بیستم در قاهره، این اثر بیش از گذشته در کانون توجه پژوهشگران قرار گرفت و کمتر پژوهشی را در باب اندیشه ابن سینا می‌توان یافت که در آن به کتاب الشفاء استناد نشده باشد.^۶

۲. ارزش فلسفی اثر

فنّ سماع طبیعی الشفاء در دوره اسلامی به مثابه اثری ارزشمند در طبیعیات قدیم قلمداد شده است. با آنکه سنت تفسیری فنّ سماع طبیعی با فنّ الهیات دارای تفاوت بنیادین است و مکتوبات ناظر بر الهیات چندین برابر فنّ سماع طبیعی است،^۷ با این او صاف، آثار فلسفی اندیشمندان بعدی نشان می‌دهد که این فن، الگوی نگارشی بسیاری از

اندیشمندان بعدی در باب طبیعیات بوده است.^۸ باید به این نکته توجه داشت که نگارش‌های طبیعت‌شناختی ابن سینا خصوصاً فنّ سماع طبیعی الشفاء در منابع عربی و فارسی بیشتر به سبک نگارش‌های تفسیری یا حاشیه‌نگاری‌های موجز از آن استقبال شد و اندیشمندان بعدی آنچنان که بایسته بود، در صدد تطوّر و تکامل مسائل علمی و فلسفی آن اثر بر نیامدند. اما در منابع لاتینی وضع به گونه‌ای دیگر بود^۹ و آراء طبیعت‌شناختی ابن سینا با ارزیابی انتقادی روبرو شد.

در اینجا می‌توان به یکی از آراء مهم ابن سینا و واکنش‌های متفاوت در منابع عربی و لاتینی نسبت به آن اشاره کرد: «نظریه میل». ابن سینا ضمن آنکه تعریف میل را در کتاب الحدود بیان کرده است، اقسام آن نظیر میل طبیعی، قسری و ارادی، و همچنین کاربرد آن در جهان تحت قمر و جهان فوق قمر و نیز پیامدهای پذیرش آن را به تفصیل در فن سماع طبیعی الشفاء و نیز اکثر آثار خود به عنوان مسأله‌ای محوری بیان کرده است. چنین نگرش جامعی^{۱۰} به «نظریه میل» از اهمیت بنیادین آن در اندیشه طبیعت‌شناختی ابن سینا حکایت می‌کند. اندیشمندانی که در آثار خود به ارزیابی «نظریه میل» پرداخته‌اند، عبارت‌اند از: بهمنیار بن مرزبان،^{۱۱} ابوالعباس لوکری،^{۱۲} ابو حامد غزالی،^{۱۳} ابوالبرکات بغدادی،^{۱۴} شهاب‌الدین سهروردی،^{۱۵} فخرالدین رازی،^{۱۶} شمس‌الدین شهرزوری،^{۱۷} ابن کمونه،^{۱۸} اثیر الدین ابهری، نصیرالدین طوسی،^{۱۹} علامه حلی، میرداماد^{۲۰} و صدرالدین شیرازی.^{۲۱} در آثار این اندیشمندان «نظریه میل» مطرح شد اما چه بسا در اثر التفات این اندیشمندان به مباحث مرتبط با منطق و الهیات بالمعنی الأخص پیامدهای پذیرش این آموزه که بایسته پژوهش‌های بعدی بود دنبال نشد. این گرایش تا بدانجا پیش رفت که از روزگار میرداماد و صدرالدین شیرازی کمتر می‌توان با آثاری فلسفی روبرو شد که به طور مستقل به مبحث طبیعیات اختصاص یافته باشد.

از سوی دیگر در قرن یازدهم و دوازدهم میلادی، ترجمه آثار عربی به لاتینی سبب گسترش اندیشه‌های فیلسوفان اسلامی در میان اندیشمندان مسیحی و یهودی در سده‌های میانه اروپایی شد و در این میان ترجمه آثار ابن سینا به ویژه الشفاء و آثاری نظیر مقاصد الفلاسفة غزالی که آشکارا متأثر از اندیشه‌های ابن سینا بود، گامی مهم در جهت معرفی آموزه‌های طبیعت‌شناختی ابن سینا به اندیشمندان سده‌های میانه مغرب زمین شمرده می‌شود. آلبرت کبیر،^{۲۲} توماس آکوئیناس^{۲۳} و راجر بیکن^{۲۴} در زمره این اندیشمندان هستند.^{۲۵} حدود سه قرن پس از ابن سینا، ژان بوریدان^{۲۶} که شاید در میان

اندیشمندان اروپایی سده‌های میانه هیچ یک به اندازه وی در مقام زمینه‌ساز پیدایش علم جدید مؤثر نبوده است. البته مفاهیم غیرارسطویی و آن هم در سیاق متون الهیاتی در آثار اندیشمندان پیش از بوریدان نظیر فرانسوا دو مارچیا مطرح شده بود اما نخستین بار در قرون وسطی بوریدان بود که در مبحث تبیین حرکت پرتابه، «نظریه ایمپتوس»^{۲۷} را بیان کرد. وی به نگارش تفسیر بر بسیاری از آثار ارسطو اهتمام ورزید و در خلال این تفسیرها کو شید دیدگاه‌های مستقل خود را نیز ابراز کند. بوریدان بر طبیعیات ارسطو چندین تفسیر نگاشت و در یکی از همین تفسیرها آشکارا با ارسطو مخالفت کرد و «نظریه ایمپتوس» را مطرح کرد.^{۲۸}

۳. نسخه‌شناسی اثر

تاکنون فهرستی جامع از نسخه‌های الشفاء منتشر نشده است اما از طریق هفت پژوهش مستقل، که در آنها به نسخه‌شناسی کتاب الشفاء التفات شده است، می‌توان به طور نسبی از شمار نسخه‌ها و میزان پراکندگی آنها در کتابخانه‌های گوناگون در جهان آگاه شد. از آنجا که هر یک از این پژوهش‌ها در فاصله زمانی کمتر از یک قرن از سال ۱۹۳۷ میلادی تا ۲۰۱۷ میلادی به چاپ رسیده‌اند بنابراین، شیوه معرفی و ارزیابی هر یک از این آثار متفاوت از یکدیگر است. این هفت پژوهش را عثمان ارگین، کارل بروکلیمان، یحیی مهدوی، جورج شحاته قنواتی، دیمتری گوتاس، مصطفی درایتی و آموس برتولاچی عهده‌دار بوده‌اند که در اینجا آثارشان در ارتباط با معرفی نسخه‌های کتاب الشفاء به ترتیب بررسی خواهد شد.

الف. عثمان ارگین^{۲۹}

وی نخستین نویسنده‌ای است که فهرستی از آثار ابن سینا را بر پایه فهرست‌های کتابخانه‌های ترکیه ارائه کرده است. البته باید خاطر نشان کرد که وی دو ویراست از اثر خود انتشار داده است: یکی در سال ۱۹۳۷ میلادی پیش از انتشار فهرست یحیی مهدوی و دیگری در سال ۱۹۵۶ پس از انتشار فهرست مهدوی. نگرش انتقادی مهدوی به ویراست نخست اثر ارگین سبب شد تا ویراست دوم آن با تفصیل بیشتر منتشر شود. کارل بروکلیمان در اثر خود به ویراست نخست اثر ارگین ارجاع داده است که به نظر می‌رسد اثر ارگین منبعی معتبر برای بروکلیمان بوده است. ارگین در ویراست نخست اثر

خود به معرفی پنجاه و پنج نسخه از *الشفاء* در صفحه بیست و دوم کتابش پرداخته است و *الشفاء* را شماره صد و چهارم از آثار ابن سینا در کتاب خود معرفی کرده است.

ب. کارل بروکلیمان^{۳۰}

وی نویسنده اثری است به آلمانی با عنوان *تاریخ نگارش‌های عربی* مشتمل بر پنج جلد، دو جلد اصلی و سه پیوست نسبتاً مفصل.^{۳۱} این اثر نگارش‌های انتشار یافته در جهان اسلام در موضوعات گوناگون را شامل می‌گردد و دو ویراست از آن منتشر شده است. اخیراً ترجمه انگلیسی آن به کوشش یوپ لامیر^{۳۲} نشر یافته است.^{۳۳} آثار ابن سینا با اشاره به برخی از کتابخانه‌هایی که آن آثار در آنها نگهداری می‌گردد، در جلد نخست کتاب و در آغاز بخش فلسفه و سیاست معرفی شده است (ویراست اول: ۴۵۳-۴۵۸؛ ویراست دوم: ۵۹۰-۵۹۹؛ ترجمه انگلیسی: ۵۱۶-۵۲۳). بروکلیمان، *الشفاء* را هیجدهمین اثر از آثار ابن سینا معرفی کرده و بالغ بر بیست نسخه از این اثر را عمدتاً از کتابخانه‌های اروپا معرفی کرده است. ترجمه فروغی از فنّ سماع طبیعی *الشفاء* و برخی از شروح و حواشی *الشفاء* نیز در این اثر معرفی شده است.

ج. یحیی مهدوی

وی کتاب خود را با عنوان *فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا در سال ۱۳۳۳* خورشیدی منتشر کرده است. فهرست مهدوی به طور خاص به دست‌نوشته‌های ابن سینا در ایران و جهان اختصاص دارد و ضمن معرفی مختصر هر اثر، به کتابخانه‌هایی که آثار ابن سینا در آنها نگهداری می‌شود نیز اشاره شده است. چنانچه اثری دارای شرح و تلخیص باشد آن اثر نیز به اجمال معرفی شده است. کار مهدوی مبنایی مهم برای مطالعات ابن سینا پژوهی قرار گرفته است و کمتر پژوهش‌متن‌شناسی به زبان‌های اروپایی را می‌توان یافت که در آن به کار مهدوی استناد نشده باشد. تفکیک آثاری که انتساب‌شان به ابن سینا قطعی یا مشکوک است یکی از امتیازات این کتاب است. *الشفاء* هشتاد و چهارمین اثر از آثار ابن سینا است که در صص ۱۲۵-۱۷۴ فهرست مهدوی، معرفی شده است. همه فهرست مندرجات کتاب *الشفاء* بر پایه اوراق نسخه‌های کتابخانه ملی شماره ۵۸۰ و کتابخانه سپهسالار شماره ۸۳۳۱ در دو ستون شماره‌گذاری شده است. مهدوی نسخه‌های *الشفاء* را در یازده بخش بر پایه اشمال بر یکی از چهار جمله منطق (۱)، طبیعیات (۲)، ریاضیات (۳) و الهیات (۴) چه به تنهایی چه همراه با

یکی دیگر از جمله‌ها بدین صورت معرفی کرده است: (۱،۲،۳،۴)، (۱،۲،۴)، (۱،۲)، (۱،۳)، (۱،۴)، (۲،۳)، (۲،۴)، (۱)، (۲)، (۳) و (۴). وی از معرفی نسخه‌هایی که روشن نیست شامل کدامیک از بخش‌های الشفاء می‌شود، جز چهار نسخه، خودداری کرده است.

د. جورج شحاته قنواتی

وی اثری با عنوان مؤلفات ابن سینا در ۱۹۵۰ میلادی در قاهره منتشر کرد. وی کتاب الشفاء را چهاردهمین اثر از آثار ابن سینا توصیف کرده است و صفحات ۲۹-۷۹ کتاب خود را به توصیف کتاب الشفاء اختصاص داده است. وی افزون بر فهرست نسخه‌ها و محل نگهداری آنها به معرفی برخی از نسخه‌های شروح و حواشی الشفاء پرداخته است همچنین در بخش منطق عنوان همه مطالب کتاب بر پایه اوراق نسخه خطی الشفاء در الأزهر کتابخانه الشیخ بنحیت، حکمت، شماره ۲۴ شماره‌گذاری شده است. در بخش منطق شماره اوراق نسخه موزه بریتانیا شماره ۷۵۰۰ و در بخش طبیعیات و الهیات شماره اوراق چاپ سنگی طهران نیز افزون بر شماره اوراق نسخه الأزهر ارائه شده است. قنواتی در بخش ریاضیات فقط به همان شماره‌گذاری نسخه الأزهر اکتفا کرده است.

هـ. دیمتری گوتاس^{۳۴}

وی سالیان متمادی به نگارش در باب ابن سینا پرداخته است و در سال ۱۹۸۸ کتابی را با عنوان ابن سینا و سنت ارسطویی به زبان انگلیسی منتشر کرد که در آن به بررسی زندگی، آثار و اندیشه‌های ابن سینا پرداخته است. گوتاس در سال ۲۰۱۴ میلادی ویراست دوم کتاب خود را منتشر کرد و در آن افزون بر بحثی در باب کتاب الشفاء و سرگذشت تصنیف آن (صفحات ۱۰۳-۱۱۵)، پیوستی مفصل در باب آثار ابن سینا (صفحات ۳۸۷-۵۵۸) نیز بدان افزوده است.^{۳۵} در این پیوست، معرفی نسخه‌های کتاب الشفاء و محل نگهداری آنها در صفحات ۴۲۰-۴۲۲ است. جمله‌های گوناگون نسخه‌های الشفاء به صورت کاملاً گزیده در یازده بخش معرفی شده است و در پایان نیز تنها به چاپ کامل الشفاء در قاهره اشاره شده است.

و. مصطفی درایتی

وی عمدتاً سعی در انتشار فهرست‌های یکپارچه نسخه‌های خطی در ایران داشته است و دو اثر را یکی با عنوان فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا) در سال ۱۳۸۹ در دوازده جلد (ویراست دوم آن در بیست جلد در سال ۱۳۹۸) و دیگری فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا) در سال‌های ۱۳۹۰-۱۳۹۳ در چهل و پنج جلد نشر داده است. نظر به اینکه این دو اثر فقط مشتمل بر معرفی فهرست دست‌نوشته‌های کتابخانه‌های ایران است، بنا بر این آنچه از آثار ابن سینا نیز در این آثار گزارش شده است محدود به کتابخانه‌های ایران است.^{۳۶} فهرست دست‌نوشته‌های کتاب *الشفاء* در این دو فهرست به ترتیب در این مجلدات دست‌یافتنی است: دویست و نود و یک نسخه در ویراست اول دنا، جلد شش، صص ۱۱۹۲-۱۲۰۳ (۱۷۷۶۴۰-۱۷۷۹۴۳)؛ دویست و نود و پنج نسخه در فنخا، جلد بیست و یکم، صص ۵۸-۷۹. در ویراست جدید دنا در بیست جلد، شمار دست‌نوشته‌های *الشفاء* به سیصد و سی و پنج نسخه رسیده است که نشانگر گسترده‌تر شدن قلمرو شناسایی نسخه‌های *الشفاء* در ایران است.

ز. آموس برتولاچی^{۳۷}

وی استاد مدرسه عالی پیزا و دانشگاه لوکا است^{۳۸} که پژوهش‌های خود را بر الهیات *الشفاء* متمرکز کرده و ترجمه ایتالیایی از این اثر را نیز منتشر کرده است.^{۳۹} وی طرح پژوهشی خود را در خصوص الهیات *الشفاء* از سال ۲۰۱۴ آغاز کرده است.^{۴۰} این طرح شامل سه بخش تصحیح، ترجمه و تفسیر الهیات *الشفاء* است و مدت زمان انجام آن شصت ماه بوده است.^{۴۱} از آنجا که این طرح مبتنی بر نسخه‌های برجای مانده از *الشفاء* است، فهرستی از اطلاعات سیصد و پنجاه و سه نسخه از این اثر به شش صورت دسته‌بندی شده است: ۱. نام کشور؛ ۲. نام شهر؛ ۳. تاریخ کتابت نسخه‌ها؛ ۴. نام کاتبان یا مالکان نسخه‌ها؛ ۵. محل کتابت نسخه‌ها؛ ۶. نقشه مکان کتابخانه‌ها. در این دسته‌بندی نسخه‌های شناسایی شده از *الشفاء* در کتابخانه‌های شصت و یک شهر در جهان قرار دارد. فهرست کاتبان یا مالکان از قرن ششم تا چهاردهم هجری شناسایی شده است. دسته‌بندی در خصوص محل کتابت نسخه‌ها نیز شامل شانزده شهر می‌گردد. از نظر قدمت کتابت نسخه‌ها، زمان‌بندی از قرن پنجم تا چهاردهم هجری را شامل می‌گردد. نظر به اینکه *الشفاء* دارای چهار جمله است و نسخه‌های برجای مانده نیز همگی به صورت کامل چهار جمله را شامل نمی‌گردد، بنا بر این، دسته‌بندی برتولاچی محدود به

نسخه‌های الهیات نبوده و از آن جهت دارای اهمیت بیشتر می‌گردد که صد و نود و چهار نسخه از نسخه‌های طبیعیات الشفاء را نیز ضمن اطلاعات مندرج در تارنمای رسمی طرح، معرفی کرده است.^{۴۲}

۴. ویراست اثر: گزارش تاریخی

نخستین بار دو جمله از چهار جمله کتاب الشفاء به صورت چاپ سنگی در دارالفنون تهران در سال ۱۳۰۵ قمری (۱۲۶۶ شمسی / ۱۸۸۸ میلادی) منتشر شد. البته باید خاطر نشان کرد که در پایان جمله طبیعیات تاریخ اتمام اثر ۱۳۰۳ قمری ثبت شده است اما اینکه هر جمله از کتاب در تاریخی جداگانه منتشر شده است یا هر دو جمله هم‌زمان در ۱۳۰۵ منتشر شده‌اند اطلاعی در دست نداریم. در خصوص پدیدآورندگان این اثر، ما تا کنون به جز نام کاتب و دستیاران وی، از نام پدیدآورنده یا پدیدآورندگان این اثر و نیز انگیزه انتشار آن اطلاع دقیقی به دست نیاورده‌ایم. چاپ سنگی این اثر بازتاب جدی نه تنها در ایران بلکه در سطحی جهانی داشت و سبب شد تا التفات پژوهشگران ایرانی و بین‌المللی به ابن سینا و آثار وی، خصوصاً کتاب الشفاء بیش از گذشته جلب گردد. قریب به نیم قرن بعد از انتشار چاپ سنگی طهران، پژوهشگران مصری در اندیشه انتشار هر چهار جمله کتاب الشفاء برآمدند. طه حسین، ابراهیم مدکور، جورج شخّاته قنواتی و سعید زاید در زمره پژوهشگران مصری بودند که در تصحیح کتاب الشفاء اهتمام ورزیدند. این پژوهشگران کوشیدند تا بر اساس برخی از نسخه‌های معتبر این کتاب در کتابخانه‌های مصر و برخی کشورهای دیگر نظیر ایران، ترکیه و انگلستان تصحیح امروزی از کتاب الشفاء به دست دهند. جالب توجه این است که با آنکه پژوهشگران مصری در تصحیح خود عمدتاً به نسخه‌های خطی کتاب الشفاء و مقابله آنها با یکدیگر اعتماد کرده‌اند اما با این اوصاف در تصحیح جمله طبیعیات و الهیات، به چاپ سنگی طهران و حواشی آن نیز اعتماد کرده‌اند و در بخش ارائه نسخه بدل به ترتیب از نشانه (ط) و (طا) برای اشاره به ضبط چاپ سنگی و حواشی آن بهره گرفته‌اند. این نکته از آن جهت دارای اهمیت است که با آنکه در مقدمه طه حسین و ابراهیم مدکور انتقادهایی صرفاً کلی نسبت به کتاب الشفاء چاپ سنگی طهران ابراز شده است با این حال مصححان به چاپ سنگی طهران اعتماد کرده‌اند.

یکی دیگر از رخدادهای ارزشمند در سده اخیر برگزاری جشن هزاره ابن سینا در ایران، مصر، عراق و هندوستان، و انتشار مجموعه مقالات مربوط به این همایش‌ها و

تصحیح برخی از آثار ابن سینا و انتشار ترجمه فارسی، انگلیسی و ترکی طبیعیات الشفاء است که همگی پس از نشر چاپ سنگی طهران رخ داده است و در زمره پیامدهای توجه به ابن سینا و آثارش قلمداد می‌گردد.^{۴۳} در ترکیه تصحیح آثار ابن سینا به ویژه، کتاب‌های الشفاء، النجاة و الإشارات والتنبيهات همراه با ترجمه ترکی آن به صورت دو زبانه، در دو دهه اخیر آغاز شده و همچنان با سرعت پیگیری می‌شود. در ایران نیز در مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران از سال ۱۳۹۰ تا ۱۳۹۶ خورشیدی تصحیح معتبر و علمی سه اثر مهم ابن سینا *التعلیقات*،^{۴۴} *المباحثات*^{۴۵} و *المختصر الأوسط فی المنطق*^{۴۶} منتشر شده است و دیگر آثار نیز به ترتیب در نوبت تصحیح و نشر قرار دارد.^{۴۷}

اکنون پنج تصحیح منتشر شده از فنّ سماع طبیعی الشفاء در ایران، مصر، ترکیه، لبنان و آمریکا به ترتیب تاریخ نشر آثار معرفی و بررسی می‌شود. در این بررسی، نحوه برگزیدن نسخه‌های به کار رفته در هر تصحیح مورد توجه قرار می‌گیرد.

الف. ایران (طهران): چاپ سنگی^{۴۸}

این اثر در دو جلد مستقل و در قطع رحلی یکی شامل جمله طبیعیات و دیگری شامل جمله الهیات است و از آن پس، دیگر اعتنایی به نشر دو جمله منطق و ریاضیات آن صورت نگرفته است. از آنجا که این دو جلد شامل اطلاعاتی هستند که در تحلیل ما سودمند می‌افتد، بنا بر این هر دو جلد در اینجا بررسی می‌شود. در پایان مجلد الهیات، تاریخ پایان کتابت «متن» این اثر محرم الحرام سال ۱۳۰۳ با کتابت عبدالکریم الشریف الشیرازی ثبت شده است و تاریخ پایان «حواشی» این اثر ربیع الآخر ۱۳۰۵ قمری در دارالخلافه طهران است. از «خوانساری» نامی در پایان حواشی یاد شده است که قریب به یقین، نام کاتب حواشی باید باشد.^۱ این اثر در مطبعة دارالفنون و با دستگیری آقا میرزا حسین خلف چاپ شده است. در یادداشتی دیگر در هامش همین صفحه محل فروش این کتاب، سرای حاجب‌الدوله، حجره فخر الأطباء آخوند ملا محمد زنجانی نوشته شده است. یحیی مهدوی نیز تاریخ انتشار این اثر را ۱۳۰۵ قمری یاد کرده است. در مجلد طبیعیات، حواشی آقا جمال خوانساری البته تا اوائل فصل دهم از مقاله سوم از فنّ

۱. آقا حسین خوانساری (درگذشت ۱۰۹۹ قمری) بر الهیات الشفاء و فرزندش آقا جمال خوانساری (درگذشت

۱۱۲۲ قمری) بر طبیعیات الشفاء تعلیقه نگاشته‌اند. بنابراین این احتمال رجحان دارد که «خوانساری» در پایان جمله الهیات به آقای حسین خوانساری اشاره داشته باشد.

سماع طبیعی ثبت شده است و در مواردی اصلاح در متن یا در حاشیه به چشم می‌خورد. در مجلد الهیات چندین حاشیه ثبت شده است که نام برخی از حاشیه‌نگاران در پایان کتاب چنین یاد شده است: ملا اولیاء شاگرد آقا حسین خوانساری، سید احمد شاگرد میرداماد، ملا سلیمان، حاشیه صدرالمتألهین، حواشی متفرقه. نیز یاد شده است که حاشیه ملا اولیاء و حاشیه (این قسمت خالی از نام است) متأخر از حاشیه صدرالحکماء است. با توجه به تاریخ درگذشت صدرالدین شیرازی در ۱۰۶۵ قمری، دیگر حاشیه‌نگاران که نام‌شان یاد شده همگی متأخر از روزگار ملا صدرا بوده‌اند. پدیدآورنده یا پدیدآورندگان این اثر هیچ یادداشتی در آغاز یا انجام جمله طبیعات یا جمله الهیات ننوشته‌اند تا انگیزه انتشار، شیوه تصحیح و نسخه‌هایی که مبنای تصحیح این اثر قرار گرفته است، روشن شود. آنچه می‌توان دریافت این است که پدیدآورنده یا پدیدآورندگان اثر، هدفی تعلیمی در سر داشته‌اند و از همین رو کار خود را صرفاً به تصحیح متن محدود نکردند و تا آنجا که توانسته‌اند حواشی در دسترس خود را نیز همراه متن نشر داده‌اند تا کسانی که متن کتاب را مطالعه می‌کنند از رهگذر این حواشی به ژرفای مقصود ابن سینا دست یابند. نکته جالب توجه در خصوص شمار حواشی بر جمله طبیعات و حواشی جمله الهیات است. یک مجموعه حاشیه از آقا جمال خوانساری بر فنّ نخست طبیعات و بیش از پنج مجموعه حاشیه بر فنّ الهیات نشان می‌دهد که اهتمام فراگیران آثار ابن سینا بیشتر بر الهیات الشفاء بوده است تا طبیعات آن. از آنجا که آقا جمال خوانساری قریب به صد سال پس از ملا صدرا می‌زیسته است، بنا بر این، حاشیه‌نگاری بر طبیعات الشفاء قریب به صد سال بعد از حاشیه‌نگاری بر الهیات پدید آمده است یا دست کم پیش از حواشی آقا جمال خوانساری حواشی دیگری گزارش نشده است.

ب. مصر (قاهره): سعید زاید^{۴۹}

در روزگاری که طه حسین وزیر معارف مصر بود (۱۹۵۰-۱۹۵۲) گروهی از محققان مصری زیر نظر ابراهیم مدکور، در «لجنة ابن سینا» کار تصحیح کتاب الشفاء را میان سال‌های ۱۹۵۲ تا ۱۹۸۳ عهده‌دار شدند. نخستین مجلد از کار تصحیح شامل بخش‌های آغازین جمله منطق می‌شد که طه حسین پیشگفتاری نیز بر آن نوشته بود. فنّ سماع طبیعی، نخستین فنّ از جمله طبیعات این مجموعه بود که در سال ۱۹۸۳ میلادی قریب به سی سال پس از شروع به کار این «لجنة» نشر یافت. این اثر در قطع رحلی و در ۳۳۳

صفحه چاپ شده است. با آنکه اکثر مصححان دیگر فنون الشفاء مقدمه‌ای نسبتاً مفصل بر هر اثر نوشته‌اند، اما هیچ یادداشتی از سعید زاید، مصحح فن سماع طبیعی در آغاز تصحیح این فن ثبت نشده است. تنها یادداشت دو صفحه‌ای در آغاز کتاب به قلم ابراهیم مدکور است که بیش از آنکه به سماع طبیعی الشفاء اختصاص یافته باشد به نکاتی کلی و اجمالی در باب اهمیت تاریخی طبیعیات ارسطو، مفسران یونانی این اثر و اشاره‌ای موجز به ترجمه‌های آثار فلسفی سریانی و عربی محدود شده است. همچنین از شیوه تصحیح و توصیف نسخه‌های مورد اعتماد مصحح سخنی به میان نیامده است و تنها به این هفت نسخه و نشانه اختصاری آنها که مبنای تصحیح قرار گرفته است بدین صورت اکتفا شده است: ۱. ب الأزهر ۲. بخ هامش الأزهر ۳. د دارالکتب المصرية ۴. سا داماد الجديدة ۵. ط طهران ۶. طا هامش طهران ۷. م المتحف البریتانی. همچنین یاد شدنی است که در این یادداشت، مصحح فقط به نام کتابخانه‌ها و نشانه اختصاری به کار رفته در نسخه‌ها بدل‌ها بسنده کرده است و از بیان شماره نسخه‌ها خودداری کرده است. این گونه اشارات مبهم و کلی، شناسایی و مراجعه به منابع مصحح را برای خواننده دشوار می‌کند. تنها راه حل برای اطلاع نسبتاً دقیق از توصیف نسخه‌ها مراجعه به برخی از فنون جمله منطق و فن نفس جمله طبیعیات است. بنا بر این، می‌توان این اطلاعات مربوط به نسخه‌ها را بدین صورت تکمیل کرد: الأزهر، شماره ۳۳۱؛ دارالکتب المصرية، شماره ۸۹۴ فلسفه؛ داماد الجديدة، شماره ۸۲۲؛ موزه بریتانیا، شماره ۷۵۰۰.

ج. لبنان (بیروت): جعفر آل یاسین

این تصحیح در سال ۱۹۹۶ میلادی در لبنان منتشر شد. مصحح در مقدمه بیش از هفتاد صفحه‌ای خود، تصریح کرده است که تحقیق در باب طبیعت‌شناسی ابن سینا را با تأکید بر کتاب الشفاء و سنجش آن با منابع و اصول فلسفه یونانی در سال ۱۹۵۹ میلادی در دانشگاه آکسفورد زیر نظر ریچارد والتزر^{۵۰} و سیمون واندن برگ^{۵۱} آغاز کرده است که نتیجه پژوهش وی منجر به اخذ رساله دکتری در سال ۱۹۶۲ میلادی شده است. وی اشاره می‌کند که در سال ۱۹۷۱ با دوست خود توفیق الطویل یکی از استادان مصری مکاتبه می‌کند و آمادگی خود را برای همکاری با لجنة در خصوص تصحیح فن سماع طبیعی به اطلاع وی می‌رساند، اما الطویل بعد از استفسار از لجنة به اطلاع آل یاسین می‌رساند که این اثر در دست نشر است. بیش از ده سال می‌گذرد و از نشر این اثر

خبری نمی‌شود. در سال ۱۹۸۳ در مکاتبه‌ای با ابراهیم مدکور، رئیس لجنه ابن سینا، آمادگی خود را برای همکاری بار دیگر اعلام می‌کند. مدکور به وی توصیه می‌کند تا تصحیح فن سماع طبیعی را به طور مستقل نشر دهد چرا که تصحیح سعید زاید در آستانه نشر قرار داشته است. از این رو تصحیح مستقل آل یاسین در سال ۱۹۹۶ منتشر می‌شود. آل یاسین در مقدمه خود به تبیین روش تصحیح و نیز توصیف دقیق نسخه‌های مورد اعتماد با ذکر شماره هر یک می‌پردازد. هفت اثر مورد اعتماد وی با نشانه‌های اختصاری عبارت‌اند از: ۱. ا ب بولیان، آکسفورد، پوکوک ۱۲۵؛ ۲. ب بولیان، آکسفورد، پوکوک ۱۱۵-۱۱۸؛ ۳. ه الأزهر، بخیت، حکمت ۲۴، ها هاشم نسخه الأزهر؛ ۴. د مکتب هندی در لندن، ۴۷۴-۴۷۷؛ ۵. م کتابخانه بریتانیا، ۲۸۷۳ شرقی؛ ۶. ن کتابخانه ملی ایران، تهران، ۵۸۰؛ ۷. ت چاپ سنگی طهران. بعد از بیان این نکات، مصحح بالغ بر پنجاه صفحه از مقدمه خود را به ارائه هشتصد و ده نمونه از خطاهایی که در تصحیح سعید زاید رخ داده است، اختصاص داده و در هر مقاله از مقالات چهارگانه کتاب، خطاها را برشمرده است. تصحیح متن از صفحه ۸۱ آغاز و در ۲۸۵ پایان می‌یابد. بعد از متن کتاب، دو نمونه تصویر یکی از نسخه ۱۱۹ پوکوک، آخرین ورق از جمله منطبق به تاریخ کتابت ۶۰۳ قمری و دیگری از نسخه بادلیان ۱۲۵، آخرین ورق از جمله الهیات به تاریخ کتابت ۵۶۱ قمری پیوست شده است. به نظر می‌رسد مصحح قدمت کتابت این دو نسخه را وجه رجحان در برگزیدن تصویر نمونه صفحات، برشمرده است. رمزگذاری نسخه و نشانه‌های اختصار در شیوه تصحیح به طور جداگانه در صفحه ۲۹۰ ثبت شده و سپس از ۲۹۱ تا ۳۴۱ نسخه‌بدل‌ها و دیگر توضیحات مربوط به چهار مقاله به ترتیب آمده است. از ۳۴۲ تا ۳۶۷ انواع فهرس کتاب و منابع تنظیم شده است.

د. ترکیه (استانبول): محیی‌الدین ماجید^{۵۲} و فرّخ اوزپیلوجی^{۵۳}

ماجید و اوزپیلوجی استادان دانشگاه مرمره در ترکیه هستند که به تصحیح فنّ سماع طبیعی الشفاء همّت گماشته و این تصحیح را همراه با ترجمه ترکی آن در دو جلد منتشر کرده‌اند. جلد نخست این کتاب شامل متن عربی و ترجمه ترکی مقاله نخست و دوم در سال ۲۰۰۴ میلادی و جلد دوم آن مشتمل بر متن عربی و ترجمه مقاله سوم و چهارم در سال ۲۰۰۵ میلادی منتشر شده است. مصححان این اثر در مقدمه خود به بهره‌گیری از نسخه‌های موجود در کتابخانه سلیمانیه اشاره کرده‌اند و از چهار نسخه‌ای که مبنای تصحیح و ترجمه ایشان بوده است با ذکر نام کتابخانه و شماره نسخه نام برده‌اند و از

ارائه توضیحات بیشتر در باره ویژگی‌های هر نسخه خودداری کرده‌اند: داماد ابراهیم پاشا، شماره ۸۲۲، ایاصوفیه، شماره ۲۴۴۱، جارالله، شماره ۱۴۲۴ و لاله لی، شماره ۲۵۵۰. ویژگی این تصحیح این است که شیوه مصححان کاملاً مصحح‌بنیاد بوده است و نه نسخه‌بنیاد. بدین معنی که ایشان از ارائه هر گونه نسخه‌بدل خودداری کرده‌اند و فقط ضبط مقبول خود را در متن، عرضه داشته‌اند.

هـ آمریکا (یوتا): یان مک‌گینیس^{۵۴}

مک‌گینیس استاد دانشگاه پنسیلوانیا در سال ۲۰۰۹ میلادی ترجمه‌ای انگلیسی از فن سماع طبیعی *الشفاء* را با مقدمه و توضیحاتی در پانوشت در دو جلد ارائه کرد.^{۵۵} این ترجمه به صورت دو زبانه همراه با متن عربی است و نخستین ترجمه کامل به یکی از زبان‌های اروپایی جدید شمرده می‌شود. باید خاطر نشان کرد که این مجلد در «سلسله ترجمه‌های اسلامی» وابسته به Brigham Young University انتشار یافته است. مترجم پیش از آنکه کار ترجمه را آغاز کند ضروری دانسته است تا متنی را مبنای ترجمه خود قرار دهد. از این رو، پیش از آنکه مترجم باشد، مصحح بوده است. چهار منبعی که مبنای تصحیح وی قرار داشته است عبارت‌اند از چاپ سنگی طهران با نشانه (T)، تصحیح سعید زاید با نشانه (Z)، و تصحیح جعفر آل یا سین با نشانه (Y). نکته جالب توجه این است که مترجم به ترجمه لاتینی این کتاب در سده‌های میانه اروپایی نیز نظر داشته و در مواردی که نوعی تقابل میان ضبط سه چاپ یاد شده در بالا وجود داشته است، ضبط هماهنگ با ترجمه لاتینی را نیز ارائه داده است. در عمده موارد اختلاف، مشاهده می‌شود که معیار گزینش مترجم برای ضبط اصح همان ضبط هماهنگ با ضبط لاتینی بوده است. با آنکه مک‌گینیس از انتشار متن عربی همراه با ترجمه ترکی فن سماع طبیعی آگاهی داشته اما در مقدمه خود فقط به ترجمه ترکی اثر اشاره کرده است و اساساً در خصوص بخش تصحیح متن عربی کتاب به کوشش مجید و ازیپلاوچی سکوت اختیار کرده است. نیز نکته‌ای استطرادی در خصوص طرح جلد کتاب نیز در اینجا یادشدنی است: ابوالفضل عیاض بن موسی بن عیاض الیحصبی السبّتی مشهور به قاضی عیاض اثری دارد با عنوان *الشفاء بتعریف حقوق المصطفی* درباره پیامبر اسلام (ص). آغاز عبارت مربوط به عنوان کتاب قاضی عیاض با عنوان کتاب مورد نظر ما یکسان است و این مشابهت سبب شده تا تصویری از نسخه خطی کتاب قاضی عیاض بر روی جلد ترجمه انگلیسی کتاب قرار گیرد. البته تصویر نسخه خطی هم برگرفته از

اثری است که در کتابخانه همان دانشگاه نگهداری می‌گردد و در کتابخانه با عنوان «الشفا»^{۵۶} ثبت شده و در توضیحات مربوط به تصویر در ترجمه انگلیسی کتاب نیز به همان ضبط کتابخانه اعتماد شده است. این اثر با جستجو در کتابخانه با نشانی بازیابی مربوط^{۵۷} دست‌یافتنی است.^{۵۸}

۵. نقش سنت تفسیری در تصحیح اثر

جنبه دیگری از کتاب الشفاء که در اینجا بایسته بررسی است توجه به سنت تفسیری هزار ساله این اثر است که به صورت شرح، تلخیص، حواشی و ترجمه در اختیار ما قرار گرفته است. در این سنت تفسیری آنچه دارای اهمیت است این است که پدیدآورندگان آثار تفسیری با اعتناء به نسخه یا نسخه‌هایی که در اختیار داشته‌اند، بهره‌گیری خود از این نسخه‌ها را در آثار تفسیری خود آشکار کرده‌اند. بنا بر این، گزارش پدیدآورندگان سنت تفسیری، گنجینه‌ای ارز‌شمند برای مصححان فنّ سماع طبیعی الشفاء محسوب می‌شود. باید خاطر نشان کرد آثار تفسیری فقط مشتمل بر آثار اندیشمندان نیست که به شرح و بسط دیدگاه‌های ابن سینا پرداخته‌اند بلکه آنچه از طبیعیات ابن سینا در آثار انتقادی نیز نقل‌قول شده است می‌توان در زمره سنت تفسیری قلمداد کرد. البته بخش‌های طبیعیات دیگر آثار ابن سینا که دارای شرح و تفسیر هستند نظیر الهدایة، المجموع، النجاة، عیون الحکمة، و الإشارات والتنبیها،^{۵۹} را می‌توان در قلمرو بررسی گنجانند. برخی از آثاری که ارزشمند است به قلمرو بررسی افزود، عبارت‌اند از: التحصیل بهمینار بن مرزبان، بیان الحق بضمان ابوالعباس لوکری، مقاصد الفلاسفه ابو حامد غزالی، مباحث المشرقیة فخرالدین رازی، عون إخوان الصفاء علی فهم کتاب الشفاء فاضل هندی، حواشی آقا جمال خوانساری، ترجمه لاتینی فنّ سماع طبیعی، ترجمه فارسی فنّ سماع طبیعی محمد علی فروغی، و مناقشات میرزا مهدی آشتیانی بر ترجمه فروغی، تهافت الفلاسفه غزالی، کتاب المعتبر ابوالبرکات بغدادی، تهافت التهافت ابن رشد، و مصارع الفلاسفه عبدالکریم شهرستانی. بنا بر این، هر یک از این آثار یادشده می‌تواند در به‌دست دادن متنی منقح و تا آنجا که مقدور است مقرون به متن مصنف ما را یاری برساند. پس مصحح ناگزیر است به این مجموعه ارزشمند نیز التفات کند و در فهم دقیق متن از آنها بهره بگیرد.

۶. سنجش ویراست‌ها

اکنون نوبت به سنجش پنج ویراست یادشده در بالا از فنّ سماع طبیعی الشفاء می‌رسد: چاپ ایران (سنگی طهران، ۱۸۸۶ م)، چاپ مصر (۱۹۵۲ م)، چاپ لبنان (۱۹۹۶ م)، چاپ ترکیه (۵-۲۰۰۴ م) و چاپ آمریکا (۲۰۰۹ م). نخستین نشر از این کتاب قریب به صد و سی سال پیش در ایران منتشر شد که نوعی "نسخه خطی جدید" همراه با مفصل‌ترین حواشی موجود از این کتاب است. به نظر می‌رسد قرائت کتاب الشفاء خصوصاً فنّ سماع طبیعی از روزگار میرداماد به بعد از رونق بیشتری برخوردار شده باشد، و به تدریج نگارش حواشی بر این فن پدید آمده باشد. مفصل‌ترین حواشی نیز که امروزه در دسترس ماست از آن آقا سید جمال خوانساری است که پدیدآورندگان چاپ سنگی طهران نیز همه این حواشی را به همان صورت حاشیه کتاب، در اثر خود گنجانده‌اند. به تازگی نیز این حواشی به صورت مستقل منتشر شده است.^{۶۰} در خصوص منابع چاپ سنگی طهران اسناد دقیقی در دست نیست اما به احتمال زیاد، چنانکه در چاپ قاهره و چاپ بیروت نیز احتمال داده شده است، بر اساس برخی از نسخه‌های موجود در کتابخانه‌های تهران آن روزگار بوده است. بنا بر این می‌توان احتمال داد که منابع این چاپ در میان این آثار باشند: نسخه‌های الشفاء موجود در کتابخانه‌های دانشگاه تهران، مجلس، ملک، ملی، مدرسه سپهسالار و مدرسه مروی و نیز نسخه‌های متعلق به کتابخانه‌های شخصی برخی از مدرّسان الشفاء که در مدارس نظیر سپهسالار و مروی تدریس می‌کردند. بیش از نمی‌توان به دقت در خصوص منابع چاپ سنگی طهران سخن گفت. با این همه این چاپ سنگی و حواشی آن هم در چاپ مصر و هم در چاپ لبنان به مثابه یک نسخه خطی در کنار دیگر نسخه‌های معتبر در فرایند تصحیح استفاده شده است. حتی در چاپ آمریکا نیز چاپ سنگی هم‌تراز با چاپ مصر و چاپ لبنان لحاظ شده است. نسخه‌هایی که در هر یک از تصحیح‌های چهارگانه استفاده شده است، اطلاعات نسخه‌شناسی آنها به تفکیک مکان نشر چنین است:

الف) چاپ مصر: ۱. مصر: الأزهر، خصوصی، شماره ۳۳۱ (حکمت، شماره ۲۴؛ بخت، شماره ۲۴۱۵؛ عمومی، شماره ۴۴۹۸۸) و هامش آن؛ کتابت آن متأخر از قرن هفتم قمری نیست.

۲. مصر: دارالکتب المصریة، شماره ۸۹۴ فلسفه؛ کتابت احتمالاً قرن دهم یا یازدهم قمری. ۳. ترکیه: داماد الجدیة، شماره ۸۲۲؛ کتابت ۷۰۶ قمری. ۴. ایران: چاپ سنگی طهران و حواشی آن، تاریخ نشر ۱۳۰۵ قمری. ۵. انگلستان: موزه بریتانیا، شماره ۷۵۰۰.

(ب) چاپ لبنان: ۱. انگلستان: بودلیان، آکسفورد، پوکوک، شماره ۱۲۵؛ کتابت ۷۷۱ قمری. ۲. انگلستان: بودلیان، آکسفورد، پوکوک، شماره‌های ۱۱۵-۱۱۸. ۳. مصر: الأزهر، بخت، حکمت شماره ۲۴، و هامش آن. ۴. انگلستان: مکتب هندی در لندن، شماره‌های ۴۷۴-۴۷۷. ۵. انگلستان: کتابخانه بریتانیا، شماره ۲۸۷۳ شرقی. ۶. ایران: کتابخانه ملی ایران، تهران، شماره ۵۸۰ (فهرست، ج ۹، ص ۳۱۱). ۷. ایران: چاپ سنگی طهران و حواشی آن.

(ج) چاپ ترکیه: ۱. ترکیه: داماد ابراهیم پاشا، شماره ۸۲۲ (فهرست، ص ۵۷)؛ ۲. ترکیه: ایاصوفیه، شماره ۲۴۴۱ (فهرست، ص ۱۴۶). ۳. ترکیه: جار الله، شماره ۱۴۲۴. ۴. ترکیه: لاله لی، شماره ۲۵۵۰ (فهرست، ص ۱۹۵).

(د) چاپ آمریکا: ۱. ایران: چاپ سنگی طهران با نشانه (T). ۲. مصر: تصحیح سعید زاید با نشانه (Z). ۳. لبنان: تصحیح جعفر آل یاسین با نشانه (Y). ۴. ترجمه لاتینی ۶۱. بنا بر این، آنچه می‌توان گفت این است که در مجموع، فقط از سیزده نسخه در چاپ‌های گوناگون استفاده شده است که در چهار کشور ایران، ترکیه، مصر و انگلستان نگهداری می‌شوند: ایران (کتابخانه ملی ایران، تهران، شماره ۵۸۰ و چاپ سنگی طهران)، ترکیه (ایاصوفیه، شماره ۲۴۴۱، جارالله، شماره ۱۴۲۴، داماد ابراهیم پاشا، شماره ۸۲۲، لاله لی، شماره ۲۵۵۰)، مصر (الأزهر، خصوصاً، شماره ۳۳۱، دارالکتب المصریة، شماره ۸۹۴ فلسفه)، انگلستان (بودلیان، آکسفورد، پوکوک: شماره‌های ۱۱۵-۱۱۸ و شماره ۱۲۵، کتابخانه بریتانیا: شماره ۷۵۰۰، شماره ۲۸۷۳ شرقی، مکتب هندی در لندن، شماره‌های ۴۷۴-۴۷۷).

مصححان فقط به نسخه‌هایی که در تصحیح خود برگزیده‌اند، اشاره کرده‌اند و از اینکه شمار بیشتری از نسخه‌ها را در اختیار داشته‌اند یا اینکه شناسایی کرده‌اند سخن نگفته‌اند. همچنین سخنی از معیار انتخاب و وجه رجحان نسخه‌های انتخابی خود به میان نیاورده‌اند. بنا بر این، هنوز گام‌های مهمی برای تصحیح انتقادی فنّ سماع طبیعی الشفاء باید برداشته شود. در تصحیح‌های یادشده با آنکه گامی ارزشمند در این سیناپزوهی شمرده می‌شود اما تا رسیدن به تصحیح معتبر در سطح جهانی فاصله بسیار است.

۷. چشم‌انداز آینده

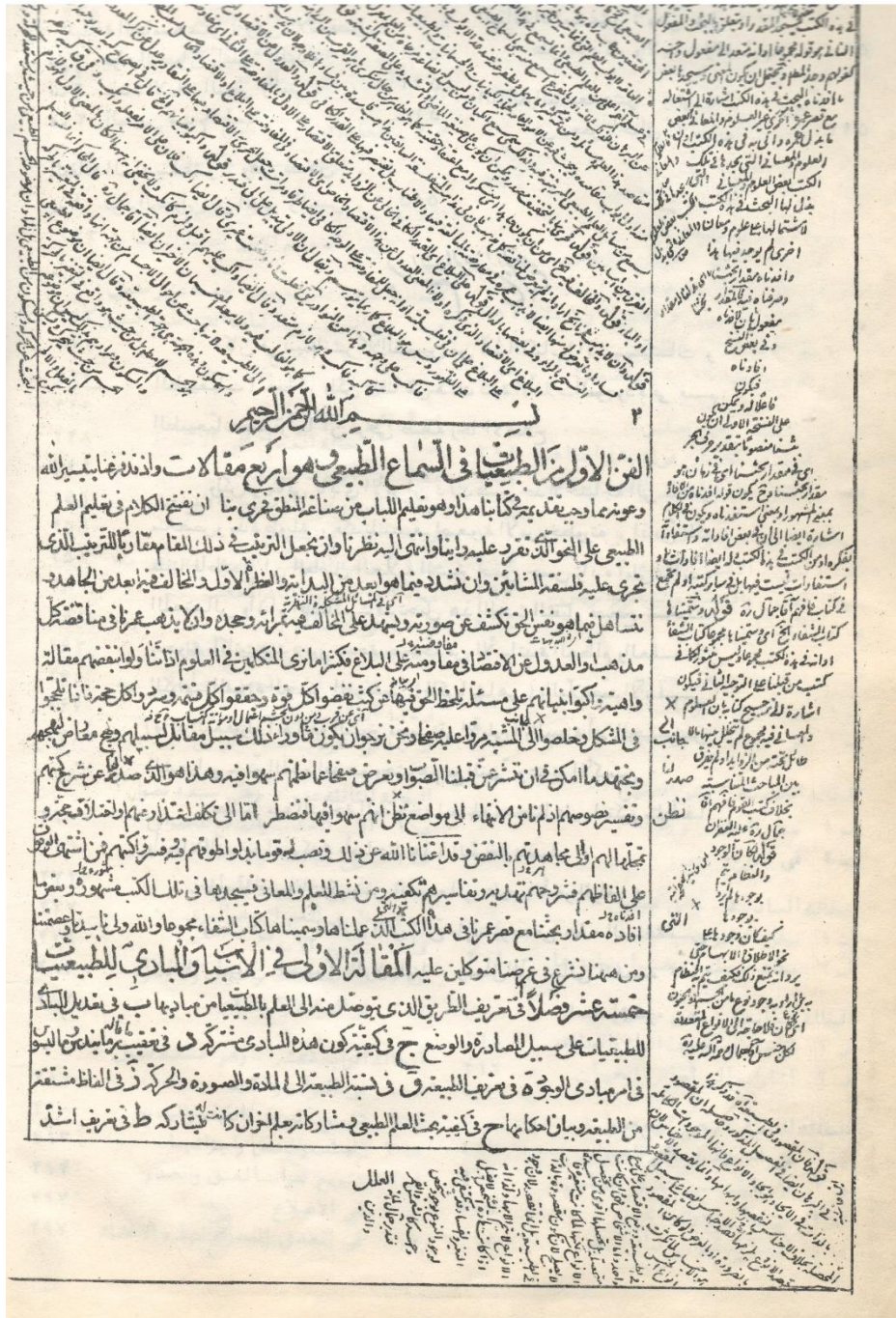
تا اینجا کوشش شد تا اهمیت فنّ سماع طبیعی الشفاء و ویراست‌های پنج‌گانه این اثر ارزیابی گردد. با آنکه صد و سی سال از انتشار چاپ سنگی طهران می‌گذرد، هنوز تصحیح علمی و انتقادی از این کتاب در دسترس پژوهشگران و علاقه‌مندان به آثار ابن سینا قرار نگرفته است. انتشار چاپ مصر، لبنان، ترکیه و آمریکا نشان می‌دهد که هر یک از مصححان کوشیده‌اند تا آنچه در توان دارند در ارائه متنی منقّح از فنّ سماع طبیعی ارائه دهند اما از آنجا که سعی خود را در جهت نسخه‌شناسی دقیق این اثر به کار نبسته‌اند بنا بر این تصحیح آنها بیشتر به افزودن نسخه‌ای جدید به مجموعه نسخه‌های طبیعیات الشفاء در کتابخانه‌های جهان است تا ارائه ویراستی معتبر و انتقادی. شاید یکی از دشواری‌هایی که همه این مصححان یاد شده در بالا با آن روبرو بوده‌اند پر شماری نسخه‌های کتاب الشفاء از یک‌سو و پراکندگی آنها در کتابخانه‌های اقصی نقاط جهان از سوی دیگر باشد. هنوز برخی از نسخه‌های موجود از کتاب الشفاء در کتابخانه‌ها به دقت توصیف نشده‌اند و جمله‌ها و فنون وابسته به آن از یکدیگر تفکیک نشده‌اند. کاستی دیگر این است که مصححان تنها به نسخه‌هایی که در قلمرو جغرافیایی ایشان بوده است، اکتفا کرده‌اند. بنا بر این برای به دست دادن متنی معتبر و انتقادی از فنّ سماع طبیعی الشفاء ضرورت دارد هم کاستی‌های یادشده را مرتفع کرد و هم از ابزار لازم برای مواجهه با دشواری‌های یادشده بهره گرفت. می‌توان گام‌های اساسی را چنین برشمرد:

۱. در گام نخست بایسته است که فهرست‌نویسی دقیق از همه نسخه‌های شناسایی شده از کتاب الشفاء صورت گیرد. آنچه برتولاچی در تارنمای رسمی طرح پژوهشی خود در باب جمله الهیات الشفاء ارائه کرده است، گامی ارزشمند در شناسایی نسخه‌های معتبر قلمداد می‌گردد.

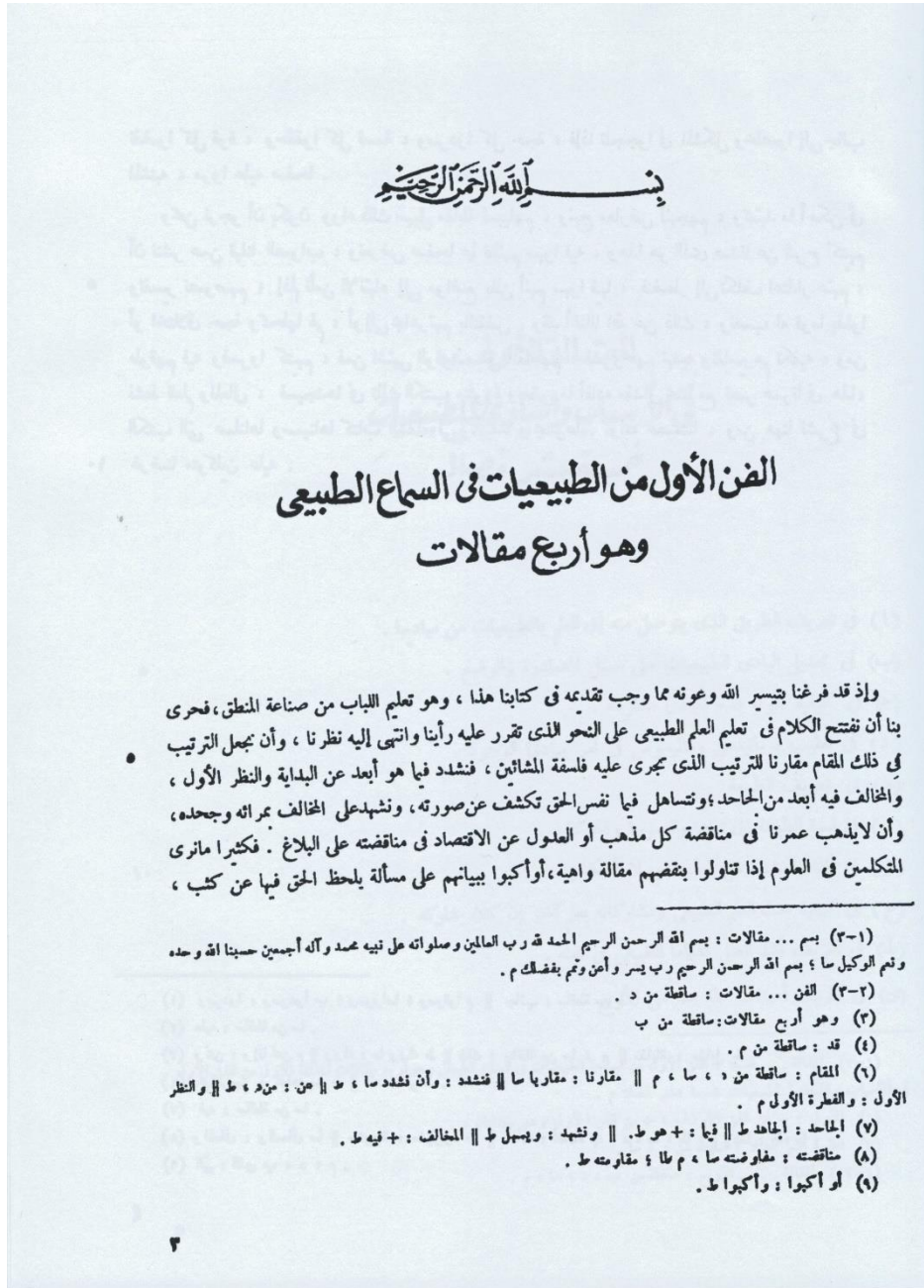
۲. گام بعدی شناسایی نسخه‌های فنّ سماع طبیعی است. فراهم‌سازی فهرستی از این نسخه‌ها بر اساس ترتیب تاریخ کتابت آنها گام بعدی شمرده می‌شود. با این اوصاف، با شماری از نسخه‌ها مواجه می‌شویم که فاقد تاریخ کتابت هستند. می‌توان با بهره‌گیری از نوع خط، نوع کاغذ، و نیز یکی از یادداشت‌های موجود در نسخه نظیر آنچه اطلاعاتی مربوط به کاتب، مالک، واقف، حاشیه‌نگار، یا مشتری در اختیار ما قرار می‌دهد، نسخه‌های بی‌تاریخ اما معتبر را در فرایند تصحیح گنجانند.

۳. ایجاد پایگاه داده‌های اطلاع‌رسانی با قابلیت جستجو که همه اطلاعات مرتبط با نسخه‌ها با تمام جزئیات ضروری مربوط به آنها در آن ثبت گردد، گامی اساسی در این کار شمرده می‌شود.
۴. بهره‌گیری از پژوهشگران متخصص طبیعیات ابن سینا که از مضمون مباحث مرتبط به خوبی آگاه باشند تا در انتخاب متنی منقح سازگار با سنت تاریخی نسخه‌های الشفاء و نیز سازگار با اندیشه‌های طبیعت‌شناسی ابن سینا کمکی شایان ارائه دهد.
۵. بهره‌گیری از متخصصانی که سنت نسخه‌های لاتینی طبیعیات الشفاء را به خوبی می‌شناسند، گام مهمی است که در ضبط أصح از دانش ایشان نیز استفاده شود.
۶. نکته پایانی اینکه تصحیح متن طبیعت‌شناختی مانند فنّ سماع طبیعی الشفاء که از یک سو، سهم مهمی در پیدایش سنت فلسفی دارا بوده است و از سوی دیگر، بازتابی گسترده در منابع کهن عربی و لاتینی داشته است، کاری گروهی است. این کار گروهی مطمئناً با حضور پژوهشگران بین‌المللی و بهره‌مند از دانش‌های گوناگون وابسته به فلسفه می‌تواند ضمانت علمی والاتری را پدید آورد.

پیوست الف: نمونه از چاپ سنگی طهران

پیوست ب: نمونه از چاپ مصر، سعید زاید

پیوست ج: نمونه از چاپ لبنان، جعفر آل یاسین

< تصدير >

بسم الله الرحمن الرحيم^(۱)

الحمد لله رب العالمين والصلاة على محمد وآله أجمعين^(۲)

الفن الأول من الطبيعيات في السَّماع الطبيعي^(۳)

۱ - وإذ قد فرغنا، بتيسير الله وعونه، مما وجب^(۴) تقديمه في كتابنا هذا؛ وهو تعليم اللُّبَاب من صناعة المنطق، فحريٌّ بنا أن نفتح^(۵) الكلام في تعليم العلم الطبيعي على النحو الذي تقرّر عليه رأينا وانتهى إليه نظرنا. وأن نجعل الترتيب في ذلك^(۶) مقارناً للترتيب الذي تجري عليه فلسفة المشائين، وأنّ نتشددّ فيها هو أبعد عن البداية والفطر^(۸) الأول، والمخالف^(۹) فيه أبعد^(۱۰) من الجاحد. وتتساهل^(۱۱) فيها^(۱۲) نفس الحق تكشف عن صورته، وتشهد على المخالف^(۱۳) بمراهه وجحده. وأن لا يذهب عمرنا في مناقضته كلّ مذهب، والعدول عن الاقتصاد^(۱۴) في مقاومته^(۱۵) على البلاغ. فكثيراً ما نرى المتكلمين في العلوم؛ إذا تناولوا بنقضهم مقالة واهية، أو أكثروا ببيانهم على مسألة يلحظ الحق فيها عن كثب، نقضوا كلّ قوة وحققوا كلّ قسمة، وسودوا^(۱۶) كل حجة، وإذا^(۱۷) تلججوا في المُشكّل، وخلصوا إلى جانب المشتهبه؛ مرّوا عليه صفحاً.

۲ - ونحن نرجو^(۱۸) أن نكون وراء^(۱۹) سبيل مقابلة^(۲۰) لسبيلهم، ونهج معارض لنهجهم، ونجتهد ما أمكن في أن ننشر عمّن قبلنا الصواب، ونعرض صفحاً عمّا نظّمهم سهواً فيه^(۲۱). وهذا هو الذي صدّنا عن شرح كتبهم وتفسير فصوصهم، إذ لم تأمن^(۲۲) الانتهاء إلى مواضع نظنّ أنّهم سهواً فيها؛ ففضطررنا إما إلى تكلف اعتذار عنهم، أو اختلاف^(۲۳) حجة وتمحّلها لهم، أو إلى مجاهرتهم بالنقض؛ وقد أغنانا الله عن ذلك ونصّب له^(۲۴) قوماً^(۲۵) بذلوا طوقهم فيه، وفسّروا كتبهم، فمنّ اشتهى الوقوف على ألفاظهم؛ فشرّوهم تهديده، وتفسيرهم تكفيه. ومنّ نشط للعلم وللمعاني^(۲۶) فسيجدها في تلك الكتب مشورة.

وبعض ما أفادناه مقدار بحثنا مع قصر عمرنا في هذه، الكتب التي عملناها وسميناها^(۲۷) كتاب الشفاء مجموعاً، والله وليّ تأييدنا وعصمتنا.

ومن ها هنا نشرع في عرضنا متوكلين عليه.

پیوست د: نمونه از چاپ آمریکا، یان مک‌گینیس

<تصدیر>

بسم الله الرحمن الرحيم

الحمد لله رب العالمين والصلاة على محمد وآله أجمعين

الفن الأول من الطبيعيات

في السماع الطبيعي

(۱) وإذ قد فرغنا ، بتيسير الله وعونه ، مما وجب تقديمه في كتابنا هذا ؛ وهو تعليم اللُّبَاب من صناعة المنطق ، فحريّ بنا أن نفتح الكلام في تعليم العلم الطبيعي على النحو الذي تقرّر عليه رأينا وانتهى إليه نظرنا . وأن نجعل الترتيب في ذلك مقارناً للترتيب الذي تجرّي عليه فلسفة المشائين ، وأن نشدّد فيما هو أبعد عن البداية والفطر الأول ، والمخالف فيه أبعد من الجاحد .

پیوست هـ: نمونه از ترجمه لاتینی، جرارد وریبک، سیمونه وان رایت.

PROLOGUS

145 va Postquam expeditimus nos, auxilio Dei, ab eo quod opus fuit A 3
 praeponere in hoc nostro libro de doctrina puritatis artis logicae,
 debemus nunc aperire sermonem de doctrina scientiae naturalis, secun-
 5 dum modum nostri praefixi consilii ad quem iam nostra speculatio
 pervenit, et ut ponamus ordinem in ipso ad similitudinem ordinis quem
 consuevit philosophia Peripateticorum et accingamus nos in id quod
 remotius est a manifestatione et a prima speculatione et in quo adversa-
 rius longius videtur esse a perfidia, remittamur autem in eo in quo
 10 veritas detegit faciem suam et convincit adversarium in hoc de sua

1 prologus] Sufficiencia Avicenne V Sufficiencia Avinceni titulus collectio secunda libri
 Sufficientiae Avinceni principis philosophi prologus dixit princeps D titulus collectio
 secunda libri Sufficientiae Avicenni principis philosophi prologus dixit princeps P
 2 nos] om. P 3 praeponere] proponere D 3 libro] scilicet add. supra lin. V
 3 puritatis] scripsit V sed erasit et parvitas add. i. m. V³ 3 artis] om. D 3 artis
 logicae] inv. V 4 aperire] hinc add. i. m. V² 5 consilii] om. P 6 et] quia V

1 prologus] om. A 2 postquam] وإذ قد (postquam autem iam) A وإذ (postquam
 autem) Am 3 libro] وهو (scilicet) add. A 4 nunc] om. A 4-5 secundum...
 consilii] secundum modum quem praefixit nostrum consilium 5 ad quem] إليه و
 (et ad quem) A 5 iam] om. A 6 ut ponamus] ponere 6 in ipso] المقام (loco)
 add. A non add. Adsām 9 videtur esse] est 10 veritas] نفس الحق (veritas ipsa)
 A 10 convincit] نشهد (convincamus) A 10 in hoc] om. A non om. A†

1 prologus: le texte arabe porte, selon l'édition du Caire, un titre dont les premiers mots
al-fann al-awwal min al-ṭabf'iyyāt sont exactement rendus par *Liber primus naturalium*; la
 suite du titre arabe mentionne l'objet du *Liber primus*, à savoir *fī 'l-samā' al-ṭabf'i*, dont
 l'équivalent latin serait *de naturali auditu*; puis vient l'indication du nombre de traités que
 l'ouvrage comporte, à savoir *wa-huwa arba' maqālāt*, quatre traités. Le prologue suit
 immédiatement ce titre général sans titre particulier.

2 auxilio Dei: ar. *bi-taysīr Allāh wa-'awnihī*, «avec l'assistance et le secours de Dieu»;
 sur la «facilitation» ou *taysīr*, voir *Avicenna Latinus, Liber de philosophia prima*, éd.
 S. VAN RIET, IX, 6, p. 505, 70.

7 accingamus: ce verbe, de même que *consumamus* (ligne 11), dépend, selon le texte
 arabe, de *debemus* (ligne 4).

8 manifestatione: ar. *bidāya*, «commencement»; le latin correspondrait à *badā'a*, nom
 d'action du verbe *badā*, «se manifester», «apparaître».

9 perfidia: ar. *al-jāhid*, «celui qui nie», «celui qui rejette», «le renégat».

پی‌نوشت‌ها

۱. از آنجا که کلان‌طرح تصحیح آثار ابن سینا چند سالی است که در مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران در دست انجام است، پژوهش حاضر ضمن ارزیابی تصحیح‌های سماع طبیعی الشفاء زمینه‌سازی است برای آغاز تصحیح انتقادی این اثر سترگ.
۲. *phusikê akroasis*
۳. *peri phuseôs*
۴. Andreas Lammer, *The Elements of Avicenna's Physics: Greek Sources and Arabic Innovations*, De Gruyter, 2018, 9-42.
۵. Jules L. Janssens, "The Latin Translation of the Physics: A Useful Source for the Critical Edition of the Arabic Text?", 2012, *Oriens*, vol. 40, 2, 515—528.
۶. Jules L. Janssens, *An Annotated Bibliography on Ibn Sīnā*. Second Supplement (1995-2009), Arizona Center For Medieval Studies, Temple, 2017.
۷. Esmaeili, Mohammad J., 'The Commentary Tradition on the Ilahiyyat of the Shifa', in: *Sophia Perennis*, Volume 10, Issue 24, Winter and Spring 2014, 5-26.
۸. برای نمونه در این سه اثر، بخش دوم از تبویب‌های سه‌گانه به طبیعیات اختصاص دارد: *مقاصد الفلاسفة* غزالی، *حکمة الإشراف* سهروردی، *مباحث المشرقیة* فخر رازی.
۹. Janssens, Jules (2007) "The Reception of Avicenna's Physics in the Latin Middle Ages", in: *O ye Gentlemen. Arabic Studies on Science and Literary Culture in Honour of Remke Kruk*, Ed.: Arnoud Vrolijk and Jan Hogendijk, Brill, 55 - 64.
۱۰. مقصود این است که ابن سینا، ضمن آنکه اصطلاح «میل» را تعریف کرده است، تفاوت آن را با «اعتقاد» متکلمین مشخص کرده است، و همچنین به اقسام آن پرداخته است و در نهایت کاربردهای گوناگون آن را در جهان عناصر و جهان افلاک بررسی کرده است.
۱۱. *التحصیل*، مقاله ثانیه من کتاب الثالث، الفصل السابع، ۶۱۹-۶۲۸.
۱۲. تصحیح بخش طبیعیات آن را راقم این سطور به اتمام رسانده است و این اثر در دست انتشار دارد.
۱۳. *مقاصد الفلاسفة*، فی الإلهیات، ۱۰۷؛ *معیار العلم فی فن المنطق*، کتاب الحد، فی طبیعیات، ۲۸۵.
۱۴. کتاب *المعتبر فی الحکمة*، الجزء الثاني، العلم الطبيعي، الفصل الرابع والعشرون، ۹۵؛ الفصل السابع والعشرون، ۱۱۲-۱۱۵.
۱۵. *حکمة الإشراف*، القسم الاول، المقالة الثالثة، الفصل السابع، ۹۵-۹۶؛ *التلویحات اللوحیة و العرشیة*، الفن الثاني فی الطبيعي، فصل فی الميل، ۱۱۴-۱۱۷.
۱۶. *المباحث المشرقیة*، الفن الخامس فی الحركة و الزمان، الفصل الرابع، ۷۴۴-۷۵۰.
۱۷. *رسائل الشجرة الإلهیة فی علوم الحقائق الربانیة*، المجلد الثاني فی العلوم الطبيعية، الفصل السابع، ۱۲۱-۱۳۶.
۱۸. *الکاشف (الجديد فی الحکمة)*، ۲۰۰-۲۰۶؛ *شرح التلویحات اللوحیة و العرشیة*، ۸۰-۱۰۳.
۱۹. *شرح اشارات*، النمط الثاني، الفصل السابع- الفصل السابع العشر، ۲۸۰-۳۰۱.

جاویدان خرد، شماره ۳۷، بهار و تابستان ۱۳۹۹

۲۰. مصنفات میرداماد، جلد اول، الصراط المستقیم، ۳۷۰-۳۷۳.

۲۱. الحکمة المتعالیة فی الاسفار العقلیة الأربعة، المجلد الثالث، المرحلة الثامنة، الفصل التاسع، ۱۶۲-۱۹۳.

۲۲. Albertus Magnus (1200-1280)

۲۳. Thomas Aquinas (1224/6-1274)

۲۴. Roger Bacon (1214-1292/4)

۲۵. Janssens, J. (2007) "The Reception of Avicenna's Physics in the Middle Ages", in: *Oye Gentlemen: Arabic Studies on Science and Literary Culture in Honour of Remke Kruk*, 55-64.

۲۶. John Buridan (1300- after 1358)

۲۷. Impetus Theory

۲۸. دینامیک ارسطو، فیلوپونوس، ابن سینا و بوریدان، محمد جواد اسماعیلی، رساله دکتری، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۸۸

۲۹. Osman Ergin

۳۰. Carl Brockelmann

۳۱. *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Leiden: E.J. Brill, 1937-1949.

۳۲. Joep Lameer

۳۳. *History of the Arabic Written Tradition*, Leiden: Brill, 2016.

۳۴. Dimitri Gutas

۳۵. *Avicenna and the Aristotelian Tradition*, Leiden: Brill, 2014.

۳۶. البته آن تعداد از میکروفیلم‌ها یا نسخه‌های عکسی کتابخانه‌های خارج از ایران که در کتابخانه‌های ایران نگهداری می‌شوند نیز در این دو اثر معرفی شده است.

۳۷. Amos Bertolacci

۳۸. Scuola Normale Superiore di Pisa & University of Lucca

۳۹. *Libro della Guarigione, Le Cose Divine di Avicenna (Ibn Sīnā)*, 856 pp, Turin, 2007.

۴۰. عنوان این طرح که با حمایت The European Research Council انجام شده، چنین است:

Philosophy on the Border of Civilizations and Intellectual Endeavours: Towards a Critical Edition of the Metaphysics (Ilahiyyat of Kitab al-Shifa') of Avicenna (Ibn Sina).

۴۱. اطلاعات مربوط به این طرح از تارنمای رسمی آن با نشانی ذیل در تاریخ ۱۳۹۸/۰۳/۲۰ دستیابی شده است: نسخه‌های معرفی شده از طبیعیات / الشفاء محدود به کتابخانه‌های ایران نیست و هندوستان، ترکیه، انگلستان، مصر، افغانستان، عراق، آلمان، آمریکا، ایرلند، لبنان، هلند، پاکستان، روسیه، اسپانیا، سوریه و تونس را نیز شامل می‌گردد.

<http://project.avicennaproject.eu/index.php?id=81>

۴۲. نسخه‌های معرفی شده از طبیعیات / الشفاء محدود به کتابخانه‌های ایران نیست و هندوستان، ترکیه، انگلستان، مصر، افغانستان، عراق، آلمان، آمریکا، ایرلند، لبنان، هلند، پاکستان، روسیه، اسپانیا، سوریه و تونس را نیز شامل می‌گردد.

۴۳. برگزاری نشست‌های علمی در خصوص اندیشه‌های ابن سینا در سطح بین‌المللی نیز در زمرهٔ رخدادهایی است که پس از نشر کتاب گوتاس در بارهٔ ابن سینا از سال ۱۹۸۸ به بعد گسترده‌تر شد و

د ستاوردهای مربوط به گروه مطالعاتی ابن سینا (Avicenna Study Group) در سه کتاب مستقل نشر یافت:

1. *The Making of the Avicennan Tradition*, David C. Reisman, Brill, 2002; 2. *Before and After Avicenna*, David C. Reisman, Brill, 2003; 3. *Interpreting Avicenna: Science And Philosophy In Medieval Islam*, Jon McGinnis, Brill, 2004.

۴۴. تصحیح سید حسین موسویان، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۱

۴۵. تصحیح محسن بیدارفر، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۶

۴۶. تصحیح سید محمود یوسف‌ثانی، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، ۱۳۹۶.

۴۷. تصحیح کتاب *القانون فی الطب* به تصحیح نجفقلی حبیبی به کوشش بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی سینا در شهر همدان در سال ۱۳۹۷ در زمره رخدادهای است که در بررسی آثار طبی ابن سینا به طور مستقل بایسته توجه است.

۴۸. یادآور می‌گردد که هر دو جمله طبیعیات و الهیات *الشفاء*، چاپ سنگی طهران، یک قرن بعد از انتشار آن، به کوشش محسن بیدارفر در نشر بیدار در قم در سال ۱۳۶۴ خورشیدی به صورت افست چاپ شد.

۴۹. بایسته یادآوری است که کتاب *الشفاء* افزون بر نشر در قاهره، یکبار در سال ۱۳۶۳ خورشیدی و سپس در مجموعه‌ای ده جلدی در انتشارات کتابخانه مرعشی نجفی در قم و در سال‌های اخیر بارها بر اساس همان بازچاپ قم، در انتشارات دارالفکر در بیروت نشر یافته است.

۵۰. Richard Rudolf Walzer

۵۱. Simon Van Den Bergh

۵۲. Muhittin Macit

۵۳. Ferruh Özpilavcı

۵۴. Jon McGinnis

۵۵. Brigham Young University - Islamic Translation Series

۵۶. Al-Shafāf fi ḥuqūq al-Moṣṭafā

۵۷. 091.4 Y26s 16--

۵۸. <https://search.lib.byu.edu/byu/record/lee.1236319?holding=rdz7lrybtvq4ajdq>

خوشبختانه پس از اینکه این نکته به کتابخانه دانشگاه مذکور اطلاع داده شد، نگارش نادرست در وبسایت کتابخانه اصلاح شد.

۵۹. در خصوص التفات به سنت تفسیری در تصحیح کتاب *الإشارات* بنگرید به:

Lameer, Joep. (2013) *Towards a New Edition of Avicenna's Kitab al-Isharat wa-l-tanbihat*. - In: *Journal of Islamic Manuscripts*, vol. 4 (2013) p. 199-248.

۶۰. *الحاشیة علی الشفاء*، آقا جمال خوانساری، تصحیح رضا استادی، قم، ۱۳۷۸

۶۱. این ترجمه در سه بخش به صورت جداگانه منتشر شده است:

Avicenna Latinus: Liber Primus Naturalium : Tractatus Primus De Causis Et Principiis Naturalium; Simone Van

Riet, Brill; 1992; Avicenna latinus. Liber primus naturalium. Tractatus secundus de motu et consimilibus, Peeters, 2006, Avicenna Latinus. Liber primus naturalium. Tractatus tertius. De his quae habent naturalia ex hoc quod habent quantitatem, Peeters Publishers, Jules L Janssens, 2017.

منابع

- آشتیانی، میرزا مهدی، *مناقشات بر ترجمه فن سماع طبیعی شفاء ابن سینا از میرزا محمد علی خان فروغی*، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۹۶.
- ابن سینا، *الطبیعیات من الشفاء*، چاپ افست: بیدار، قم، ۱۳۶۴ش/ ۱۴۰۳ق؛ [چاپ اصلی: ۱۳۰۵ قمری، تهران، مطبعة دارالفنون].
- ابن سینا، *الشفاء، الطبيعيات: الاسماع الطبيعي*، تصدير و مراجعه: ابراهيم مدكور؛ تحقيق سعيد زايد، مركز تحقيق التراث ابن سینا، چاپ افست: قم، منشورات مکتبه آیه الله العظمی المرعشی النجفی، ۱۳۶۳ش؛ [چاپ اصلی: قاهره، ۱۹۸۳].
- ابن سینا، *السماع الطبيعي من الكتاب الشفاء؛ تحقيق و تقديم جعفر آل یاسین*، بیروت: دار المناهل، ۱۹۹۶م.
- ابن سینا، *التعليقات، تصحيح سيد حسين موسويان*، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۹۱.
- ابن سینا، *المباحثات، تصحيح محسن بيدارفر*، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۹۶.
- ابن سینا، *مختصر الأوسط فی المنطق، تصحيح سيد محمود يوسف ثانی*، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۹۶.
- ابن سینا، *القانون فی الطب، جلد اول، تصحيح نجفقلی حبیبی*، بنیاد علمی و فرهنگی بوعلی سینا، همدان، ۱۳۹۷.
- ابن سینا، *فن سماع طبیعی، آسمان و جهان، کون و فساد از کتاب شفاء*، انتشارات مولی، تهران، ۱۳۹۷. [چاپ اول فن اول ۱۳۱۶ و فن دوم و سوم ۱۳۱۹].

- اسماعیلی، محمد جواد، دینامیک ارسطو، فیلوپونوس، ابن سینا و بوریدان، رساله دکتری، مؤسسه پژوهشی حکمت و فلسفه ایران، تهران، ۱۳۸۸.
- خوانساری، آقا جمال، الحاشیه علی الشفاء، تصحیح رضا استادی، قم، ۱۳۷۸.
- درایتی، مصطفی، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، کتابخانه موزه و مرکز اسناد مجلس شورای اسلامی، تهران، ۱۳۸۹.
- درایتی، مصطفی، فهرستگان نسخه‌های خطی ایران (فنخا)، سازمان اسناد و کتابخانه ملی جمهوری اسلامی ایران، تهران، ۱۳۹۰-۱۳۹۳.
- درایتی، مصطفی، فهرستواره دست‌نوشته‌های ایران (دنا)، ویراست دوم، مؤسسه الجواد، مشهد، ۱۳۹۸.
- قنواتی، جورج شحاته، مهرجان ابن سینا: مؤلفات ابن سینا، قاهره، ۱۹۵۰.
- مهدوی، یحیی، فهرست نسخه‌های مصنفات ابن سینا، انتشارات دانشگاه تهران، ۱۳۳۳.

Bibliography

- Avicenna (2009) *The physics of the Healing; A parallel English-Arabic text translated, introduced and annotated by Jon McGinnis*, Provo, Utah: Brigham Young University Press.
- Brockelmann, Carl (1943) *Geschichte Der Arabischen Litteratur*, Leiden: E.J. Brill.
- Brockelmann, Carl (2016) *History of the Arabic Written Tradition*, translated by Joep Lameer, Leiden: Brill.
- Ergin, Osman (1937) "ibni Sina Bibliyografyasi," in *Büyük Türk Filozof ve Tib Ustadi Ibni Sina, Sasiyeti [sic] ve eserlerihakkunda tetkikler* [TürkTarih Kurumu Yayınları, VII. 1], Istanbul: Muallim Ahmet Halit Kitap Evi.
- Esmaeili, Mohammad J., The Commentary Tradition on the *Ilahiyyat of the Shifa'*, in *Sophia Perennis*, Volume 10, Issue 24, Winter and Spring 2014, 5-26.
- Gutas, Dimitri (2014) *Avicenna and the Aristotelian tradition: Introduction to reading Avicenna's philosophical works, Second, revised, and enlarged edition, including an inventory of Avicenna's authentic works*, Brill.
- İbn Sina (2004-5) *Kitabu'ş Şifa: Fizik 1-2*, Translated by Muhittin Macit & Ferruh Özpilavc, Istanbul: Litera Yayıncılık.

- Janssens, Jules (2007) "The Reception of Avicenna's Physics in the Latin Middle Ages", in: *O ye Gentlemen. Arabic Studies on Science and Literary Culture in Honour of Remke Kruk*, Ed.: Arnoud Vrolijk and Jan Hogendijk, Brill, 55 - 64
- Janssens, Jules L. (2012) "The Latin Translation of the Physics: A Useful Source for the Critical Edition of the Arabic Text?", *Oriens*, vol. 40, 2, 515—528.
- Janssens, Jules L. (2017) *An Annotated Bibliography on Ibn Sīnā*. Second Supplement (1995-2009), Arizona Center For Medieval Studies, Temple.
- Janssens, Jules L. (2017) *Avicenna Latinus. Liber Primus Naturalium. Tractatus Tertius. De his quae habent naturalia ex hoc quod habent quantitatem*, Peeters.
- Lameer, Joep. (2013) Towards a New Edition of Avicenna's Kitab al-Isharat wa-l-tanbihat. - In: *Journal of Islamic Manuscripts*, vol. 4 (2013) p. 199-248.
- McGinnis, Jon (2004) *Interpreting Avicenna: Science and Philosophy In Medieval Islam*, Brill.
- Reisman, David C. (2002) *The Making of the Avicennan Tradition*, Brill.
- Reisman, David C. (2003) *Before and After Avicenna*, Brill.
- Verbeke, Gérard & Simone Van Riet (1992) *Avicenna Latinus. Liber Primus Naturalium: Tractatus Primus De Causis Et Principiis Naturalium*; Brill. 1992
- Verbeke, Gérard & Simone Van Riet, Jules Janssens, André Allard (2006) *Avicenna latinus. Liber Primus Naturalium. Tractatus Secundus, De motu et consimilibus*, Peeters.
- <http://www.avicennaproject.eu/index.php?id=10>
- <https://search.lib.byu.edu/byu/record/lee.1236319?holding=rdz7lryb tvq4ajdq>